

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Роман Сольчаник (Німеччина, Мюнхен)

Україна, Білорусь і Молдова: Інтеграція по-імперськи, русифікація та боротьба за національне виживання*

Україна, Білорусь та Молдова, як і прибалтійські республіки, являли собою частину особливої територіальної і, що є менш помітним, політичної та культурної спільності у межах колишнього СРСР, за якою закріпилася умовна назва «радянський Захід». З погляду географічного це цілком очевидно: адже ці республіки становили західну окраїну Радянського Союзу. Україна межує з Польщею, Чехо-Словаччиною, Угорщиною та Румунією; Білорусь — з Польщею, а Молдова — з Румунією. Менш наочними, але набагато важливішими є деякі спільні обставини історичного розвитку, що зумовили формування політичної культури західного, або європейського, типу, яка, в свою чергу, відрізняє цей регіон від решти радянського конгломерату націй. Найістотнішим є той факт, що історично народи радянського Заходу були пов'язані — в різні часи й різною мірою — із своїми найближчими сусідами в Східній Європі та Скандинавії. Більше того, лише за часів другої світової війни і внаслідок неї радянський Захід набув своєї остаточної форми шляхом приєднання до СРСР земель, що раніше перебували за його межами¹.

Поєднання цих факторів — історичного тяжіння до Заходу, постійної дії «ворожого ідеологічного впливу» і досить пізнього здійснення радянзації на значній частині території регіону — становило серйозний виклик радянській національній політиці. Останню можна коротко охарактеризувати як політику, спрямовану на втілення у життя ідеологеми (вона була проголошена *ex cathedra*** і набула значного поширення з кінця 1960-х років), сутність якої полягала в тому, що нації СРСР становлять єдину наднаціональну «нову історичну спільність» — «радянський народ». Поступово радянські теоретики зосередили свою увагу на «властивостях пам'яті» як на факторі, що є вирішальним для успіху чи, навпаки, провалу цієї політики. За словами двох провідних радянських фахівців з національного питання, «національна свідомість є завжди історичною свідомістю, утворюючи безперервний зв'язок сучасності й майбутнього з минулим»². Та коли

* Стаття, яку ми пропонуємо увазі читачів, уперше була опублікована в зб. «The Nationalities Factor in Soviet politics and Society» (Boulder; San Francisco; Oxford, 1990.— P. 175—203). Передруковуючи її у перекладі з англійської наук співроб. Ін-ту історії України АН України О. В. Русиної, редакція внесла до тексту лише незначні правки, що стосуються в основному сучасних назв республік колишнього СРСР.

¹ Концепція «радянського Заходу» розроблена у колективних працях: The Influence of East Europe and the Soviet West on the USSR / Ed. by R. Szporluk.— New York, 1975; The Soviet West: Interplay between Nationality and Social Organization / Ed. by R. S. Clem.— New York, 1975. Див. також: Solchanyk R. Poland and the Soviet West // Soviet Nationalities in Strategic Perspective / Ed. by S. Enders Wimbush.— New York, 1985.— P. 158—180.

** З кафедри (лат.) Тут: як незаперечна істина (прим. перекл.).

² Бромлей Ю. В., Куличенко М. И. Национальное и интернациональное в образе жизни советского человека // Интернациональное и национальное в социалистическом образе жизни советского народа.— М., 1985.— С. 52.

історична пам'ять і справді є ключем до національної свідомості, то, отже, становище націй радянського Заходу було порівняно сприятливим для того, щоб зберегти свою самобутність всупереч зусиллям, спрямованим на створення єдиного «радянського народу».

Наявність спільних для всього радянського Заходу рис історичного розвитку, які, власне, й дають підставу для його виділення в окремий регіон, не повинна заслоняти відмінностей, що існують між його складовими частинами. Україна, Білорусь та Молдова значно відрізняються одна від одної як у демографічному, так і соціально-економічному відношеннях. Неоднаковим є й політичний досвід, набутий цими трьома республіками за часів радянської влади. Безперечно, неповторні національна культура й, особливо, мова кожної з націй.

Україна, населення якої у 1989 р. становило 51,4 млн. жителів, була другою в СРСР за цим показником республікою з високорозвинутими промисловістю і сільським господарством. Населення Білорусі в той же час становило тільки 10,1 млн., а Молдови — 4,3 млн. жителів. Якщо в 1989 р. у містах зосереджувалося 2/3 населення України та Білорусі, то більш як половина жителів Молдови мешкала в сільській місцевості. Мови українська та білоруська, як і російська, належать до східнослов'янських мов. Молдавська ж — фактично тожжна румунській, що входить до романської мовної групи; за радянської влади вона була штучно відокремлена від румунської шляхом впровадження кириличного алфавіту та введенням в обіг російської лексики й радянських неологізмів. Очевидно, що твердження про існування молдавської мови, носії якої являють собою сформовану націю, відмінну від румунської, відбивають політичні суперечності, котрих немає в питанні про долю українців і білорусів. Маємо на увазі тривалі чвари між Росією та Румунією, предметом яких була Бессарабія — історична область, що 1940 р. відійшла до Радянського Союзу, ставши основою для створення Молдавської РСР³. Нарешті, наявність широкого дисидентського руху в Україні у 1960—1970-х роках, спричиненого боротьбою за національні й релігійні права, різко контрастувала із ситуацією в Білорусі та Молдові, де дисидентська діяльність була значно менш помітною. Втім, поспішні висновки щодо рівня національної свідомості українців, білорусів та молдован, які робилися на цій підставі, виявилися, як показали події кінця 1980-х років, дещо передчасними.

Політичне життя

На той час коли Леоніда Брежнєва обрали замість Микити Хрущова першим секретарем ЦК КПРС (жовтень 1964 р.), республіканські партійні організації очолювали: в Білорусі — Кирило Мазуров (з 1956 р.), в Молдові — Іван Бодюл (з 1961 р.), в Україні — Петро Шелест (із середини 1963 р.). Сам Брежнєв був особисто зв'язаний як з українською, так і з молдавською партійними організаціями. Він починав свою партійну роботу в 1930-х роках на індустріальній Дніпропетровщині, а пізніше недовго займав посаду першого секретаря Запорізького обкому КП(б)У. В 1950—1952 рр. він очолював компартію Молдови.

Щойно обраний першим секретарем ЦК КПРС, Брежнєв зіткнувся з таким явищем, як українське культурне відродження, та з підтрим-

³ Про історичні та політичні аспекти «бессарабського питання» див., наприклад: King R. R. *Minorities under Communism: Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States.*— Cambridge (Mass.), 1973 (Chap. 11: «Historical» Debates: Bessarabia). Щодо питань мови див.: Bruchis M. *One Step Back, Two Steps Forward: On the Language Policy of the Communist Party of the Soviet Union in the National Republics (Moldavian: A Look Back, a Survey, and Perspectives, 1924—1980).*— Boulder, 1982.

кою останнього рядом партійних керівників України. Тенденція до національного самоствердження, що дала про себе знати наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років, найбільш яскраво виявилася в українській художній літературі, особливо у творах молоді генерації письменників, поетів та літературних критиків, відомих під збірною назвою «шестидесятники». Ці літературно-культурні процеси вже на початковій своїй стадії були потенційно спрямовані проти ідеологічного контролю над українським національним життям і, як такі, мають розглядатися в контексті відлиги, що супроводжувала хрущовську десталінізацію у сфері культури. Практично в той самий час сформувалося кілька нелегальних груп. Їх учасники, як правило, обмежували свою діяльність критичними судженнями щодо політики русифікації на Україні та підневільного політичного й економічного становища республіки в СРСР. Однак реакцією властей на ці прояви вільномудства був арешт у серпні — вересні 1965 р. близько двох десятків представників української інтелігенції і засудження їх за «антирадянську» діяльність на початку наступного року. Це, в свою чергу, дало поштовх до виникнення зрілого правозахисного руху в республіці, що характеризувався появою таких класичних творів самвидаву, як «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби та деяких праць Вячеслава Чорновола⁴. Українські дисиденти почали друкувати самвидавом журнал «Український вісник», вісім номерів якого побачили світ у 1970—1974 рр.

Стурбованість Москви подіями в Україні призвела до усунення Шелеста в травні 1972 р. з поста першого секретаря ЦК компартії України. Його заступив тодішній голова Ради Міністрів УРСР Володимир Щербицький — одна з головних фігур протегованої Брежневим «дніпропетровської групи». Оглядачі на Заході спочатку були схильні розглядати відставку Шелеста як наслідок незгоди з більшістю Політбюро ЦК КПРС у питаннях зовнішньої політики — твердження, що його й досі можна зустріти в літературі. Однак публікаціями компетентних радянських дослідників переконливо доведено: керівник компартії України був усунутий через відсутність енергійної протидії наростанню національного руху в республіці — факт, що його визнав сам Шелест в інтерв'ю останнього часу⁵.

У січні 1972 р., незадовго до зміщення Шелеста, органи держбезпеки провели масові політичні арешти в Україні. Протягом наступних кількох років відбувалися систематичні чистки її політичної й культурної верхівки. Серед партійних функціонерів особливо потерпіли ті, хто відповідав за ідеологічну роботу та політику в сфері культури. На додаток до арештів та ув'язнення численних представників інтелігенції було розгорнуто кампанію, спрямовану на утвердження ідеологічної ортодоксії в літературі, мистецтві, науці (особливо в суспільних дисциплінах). Це вкрай негативно позначилося на всіх сферах духовного життя України. Важливим і символічним моментом цієї кампанії була поява в журналі «Комуніст України» (1973, № 4) редакційної статті, де було піддано критиці книгу Шелеста «Україно наша радянська» (1970). В ній, безперечно, малося на меті окреслити коло питань, які з точки зору партії потребували «нормалізації»⁶. Ця політика здійснювалась під контролем креатури Щербицького —

⁴ Див. документальні матеріали у зб.: *Ferment in the Ukraine* / Ed. by K. Brovne.— London; Basingstoke, 1971.

⁵ Див.: Solchanyk R. *Politics and the National Question in the Post-Shelest Period // Ukraine after Shelest* / Ed. by B. Krawchenko.— Edmonton, 1983; *Без культури немає народу* // Київ.— 1989.— № 10.— С. 90—110.

⁶ Див.: Tillett L. *Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // Slavic Review*.— Vol. 34.— N 4 (December 1975).— P. 752—768; Pelenski J. *Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963—1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism // Ukraine in the Seventies* / Ed. by P. J. Potichnyj.— Oakville (Ont.), 1975.— P. 283—305.

нового секретаря ЦК КПУ з ідеології Валентина Маланчука — вченого-апаратника, що, спеціалізуючись у національному питанні, мав практичний досвід ідеологічної роботи у Львівській області (Західна Україна)⁷. На середину 1976 р. Щербицький остаточно змінив своє становище в КПУ шляхом двох важливих призначень. У лютому того року Іван Соколов заступив Івана Лутака на посту другого секретаря ЦК КПУ. Соколов був росіянином, і його призначення на цей важливий пост суперечило давній традиції, що склалася у кадровій політиці в республіці: починаючи з 1949 р. другий секретар ЦК у Києві завжди був українцем⁸. Ще одним важливим для Щербицького кроком стало переміщення до столиці України Олексія Ватченка — першого секретаря Дніпропетровської обласної партійної організації, який зайняв посаду голови Президії Верховної Ради республіки.

Відносний спокій, що запанував у компартії України від середини 1970-х років, був несподівано порушений у квітні 1979 р., коли Маланчука раптово змінили з посади ідеологічного керівника. Причини його відставки та усунення з партійної роботи й досі залишаються невідомими. Він відігравав керівну роль у післяшестистітських переслідуваннях української художньої та наукової інтелігенції, і під час його перебування на чолі ідеологічного апарату компартії в роботі останнього не було помітно «серйозних недоліків». Можливо, партійне керівництво вирішило, що прийшов час для налагодження співробітництва з культурною елітою, ворожою щодо нього та деморалізованою тривалими переслідуваннями, і заплатило за цей компроміс усуненням Маланчука зі сцени. На користь такого тлумачення подій свідчать ознаки певної «розрядки» у стосунках між партією та інтелігенцією, які більш-менш збігаються в часі із зміщенням Маланчука. До того ж саме тоді готувалося святкування двох визначних ювілеїв — 325-ї річниці «воз'єднання» України з Росією (1979 р.) і 1500-річчя Києва (1982 р.), що, ясна річ, мало позначитися на партійному підході до національного питання в Україні. Навіть мінімальний успіх обох цих починань був би неможливий без об'єднання зусиль письменників, кіномитців, журналістів, істориків та інших представників української інтелігенції.

Драматичні зміни в керівництві української компартії на початку 1970-х років різко контрастували з політичним затишшям у Білорусі та Молдові. І хоч на посту першого секретаря ЦК КПБ протягом досить короткого часу змінилося кілька осіб, сталося це через природні причини або службове просування. У березні 1965 р., невдовзі після обрання Брежнєва першим секретарем ЦК КПРС, Мазуров — керівник компартії Білорусі — зайняв у Москві посаду першого заступника голови Ради Міністрів СРСР і став з кандидата членом Президії (пізніше — Політбюро) ЦК КПРС. Його місце зайняв Петро Машеров, який після 15-річного перебування на чолі компартії Білорусі загинув у автомобільній катастрофі в жовтні 1980 р. Після цього тут на посту першого секретаря змінилося ще троє осіб. Тихін Кисельов, що протягом 1959—1978 рр. був головою Ради Міністрів БРСР, а потім працював заступником голови Ради Міністрів СРСР, повернувся до Мінська як наступник Машерова. Через два з лишнім роки Кисельов помер внаслідок, як було повідомлено, тяжкої і тривалої хвороби. Його місце зайняв у січні 1983 р. Микола Слюньков, колишній перший секретар Мінського міськкому партії, що майже десять років займав посаду заступника голови Держплану СРСР. Однак у січні 1987 р. він був обраний секретарем ЦК КПРС і з часом став членом

⁷ Докладніше див.: Lewytkyj B. Politics and Society in Soviet Ukraine, 1953—1980.—Edmonton, 1984.—P. 147—168.

⁸ Bilinsky Y., Politics, Purge, and Dissent in the Ukraine since the Fall of Shelest // Nationalism and Human Rights in the USSR: Processes of Modernization / Ed. by I. Kamenetsky.—Littleton, 1977.—P. 168—170.

Політбюро. Його наступник, Єфрем Соколов, обраний першим секретарем ЦК компартії Білорусі в лютому 1987 р., раніше був першим секретарем Брестського обкому партії. У Молдові І. Бодюл очолював республіканську партійну організацію майже 20 років, доки у грудні 1980 р. не зайняв посаду заступника голови Ради Міністрів СРСР. Його змінив Семен Гроссу, який до того був головою Ради Міністрів республіки.

Заслуговує на увагу той факт, що протягом останніх десятиріч компартія Білорусі відіграла важливу роль у відносинах між СРСР та Польщею, поставляючи кадри радянських послів до цієї неспокоїної союзиці по Організації Варшавського Договору. З чотирьох послів СРСР, які змінилися у Варшаві за два десятиріччя після 1970 р., троє походили з Білорусі: Станіслав Пілотович (1971—1978 рр.) — раніше займав у БРСР різні партійні пости; Олександр Аксьонов (1983—1985 рр.) — до цього був головою Ради Міністрів цієї республіки; Володимир Бровіков (з 1986 р.) — наступник Аксьонова на посту білоруського «прем'єра». На позицію Москви в такому доборі дипломатичних кадрів, певно, вплинув той факт, що в Білорусі зафіксовано найвищу концентрацію поляків у межах СРСР — 35% від їх загальної чисельності в Радянському Союзі, згідно з даними перепису 1979 р. Існував ще й інший бік зв'язків між Білоруссю та Польщею — спільна для всього радянського Заходу можливість ідеологічного впливу з-за кордону, щодо якої не раз висловлювалася занепокоєність в офіційних колах. Савелій Павлов — завідуючий відділом пропаганди й агітації ЦК компартії Білорусі — майже два десятиріччя тому сформулював цю проблему метафорично, застерігаючи, що Білорусь є «західними воротами до нашої країни (тобто СРСР.— Р. С.)»⁹. Можливість поширення «небажаного впливу» стала особливо небезпечною в період бурхливих подій, пов'язаних з діяльністю в Польщі «Солідарності». Своїми побоюваннями з цього приводу з часом поділився на сторінках московського журналу «Коммунист» майбутній керівник компартії Білорусі Єфрем Соколов — тоді ще перший секретар Брестського обкому партії¹⁰.

Не менше турбували радянське керівництво взаємини Молдови із Східною Європою, хоч і в дещо іншому контексті. Головною проблемою тут була Бессарабія, що час від часу виступала як джерело напруженості у стосунках між Москвою та Бухарестом, особливо після того як у 1964 р. Румунія заявила про незалежність свого політичного курсу у справах східноєвропейського блоку¹¹. І хоч у середині 80-х років полеміка вщухла, питання це було знову порушене так званими неформальними групами у Молдові, що й спричинило офіційні заяви про небезпечність «незрілих суджень про так зване «бессарабське питання»¹².

Особливо цікавим для багатьох західних оглядачів було питання про діяльність колишнього керівника КПУ Щербицького у контексті перебудовних процесів в СРСР та про його відносини з керівником радянської держави і компартії на заключному етапі їх існування Михайлом Горбачовим. Невдовзі після обрання Горбачова генеральним секретарем (березень 1985 р.) у західних засобах масової інформації

⁹ Цит. за: Zargudnik J. Development in Belorussia since 1964 // Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin / Ed. by G. W. Simmonds.— Detroit, 1977.— P. 106.

¹⁰ Solchanuk R. Poland and the Soviet West.— P. 169; Соколов Е. За классовую зоркость // Коммунист.— 1984.— № 4.— С. 27—36. Див. також статтю Соколова «Виховуємо переконаних патріотів-інтернаціоналістів» (Комуніст України.— 1984.— № 8.— С. 36).

¹¹ Див.: Fischer-Galati S. The Moldavian Soviet Republic in Soviet Domestic and Foreign Policy // The Influence of East Europe...— P. 246—248.

¹² Див. доповідь Віктора Смирнова, колишнього другого секретаря компартії Молдавії, на пленумі ЦК комсомолу Молдавії: Сов. Молдавія.— 1987.— 31 мая.

була висловлена думка, що Щербицький — «брежневєць», представник «старої гвардії» і «анахронізм» — незабаром буде звільнений з посади і виведений із складу Політбюро. Ця думка ще більше поширилася після втрати своїх місць у Політбюро такими його членами, як Віктор Гришин, Григорій Романов, Микола Тихонов і, особливо, перший секретар ЦК компартії Казахстану Дінмухамед Кунаєв. Однак Щербицький був переобраний першим секретарем ЦК КПУ на XXVII з'їзді компартії України, що відбувся на початку лютого 1986 р., і залишився у складі Політбюро після чергового з'їзду КПРС, що зібрався в Москві через кілька тижнів.

Після аварії на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 року нібито зникли останні сумніви щодо подальшої долі Щербицького. Практично всі без винятку західні коментатори схилилися до думки, що Горбачов скористається можливістю позбутися цього керівника КПУ. Але те, що передбачали на Заході, не збулося¹³. Більше того, Щербицькому не зашкодила й справа Берхіна, що спливла на поверхню наприкінці 1986 р. — скандал навколо незаконного арешту у Ворошиловграді журналіста місцевими органами державної безпеки. Про цей скандальний випадок повідомила «Правда» (певно, вперше за період з початку 1950-х років органи держбезпеки було піддано критиці у радянській пресі), і сам Горбачов натякнув на цей інцидент на січневому (1987 р.) пленумі ЦК КПРС. Це спричинило звільнення з посади першого секретаря Ворошиловградського обкому партії і, можливо, зміну керівництва КДБ УРСР у травні 1987 р.

Були також звільнені перші секретарі ще в трьох областях (Дніпропетровській, Львівській та Волинській) за обставин, які не залишають сумнівів у тому, що їх було усунуто через політичні промахи. Однак у цілому зміни в партійній верхівці на Україні були порівняно незначними; більшість у ній залишалася за консервативними елементами. Навесні 1987 р. Щербицький підтвердив, що тільки «близько однієї п'ятої (партійних.— Р. С.) працівників, затверджених Центральним Комітетом Комуністичної партії України», було зміщено після приходу Горбачова до влади. А на початку 1988 р. він же навів дані, відповідно до яких кількість затверджених ЦК КПУ партійних працівників, звільнених через недоліки в їх роботі після XXVII з'їзду КПРС (лютий — березень 1986 р.), становила «близько 6%» від загальної кількості тих, що змінилися (тобто 110 з 1912)¹⁴.

Безсумнівно, розвиток подій, пов'язаних з компартією України, розходився із схемами, що їх пропонували численні оглядачі, які, здається, були переконані в існуванні боротьби між Щербицьким та Горбачовим і водночас спантеличені «нездатністю» радянського лідера скинути керівника КПУ. В зв'язку з цим заслуговує на увагу такий факт: в інтерв'ю кореспондентові «Асошіейтед/Прес» у квітні 1989 р. Щербицький підкреслив, що виступав за обрання Горбачова генеральним секретарем ЦК КПРС. Однак при цьому керівник української парторганізації ухилився від прямої відповіді на запитання, погоджується він цілком чи ні з програмою Горбачова, відзначивши, що «не було й немає незгод у принципових питаннях» між членами Політбюро та Центрального Комітету¹⁵. Коли ж у вересні 1989 р. Щербицький, майже через п'ять років після початку перебудови, був усе ж таки замінений на Володимира Івашка, його діяльність на посту першого секретаря ЦК КПУ високо оцінив Горбачов, який відвідав пленум Центрального Комітету в Києві. Безпосередньо після цього «Правда»

¹³ Докладніше див.: Solchanyk R. Chernobyl: The Political Fallout in Ukraine // Journal of Ukrainian Studies.— Vol. 11.— N 1 (Summer 1986).— P. 20—34.

¹⁴ Рад. Україна.— 1987.— 25 берез.; 1988.— 23 січ.; Щербицький В. В. Кадри в условиях перестройки: Опыт, проблемы // Вопр. истории КПСС.— 1988.— № 2.— С. 5.

¹⁵ Правда Украины.— 1989.— 21 мая.

опублікувала інтерв'ю з Горбачовим, Щербицьким та Івашком, у яких засвідчувалося їхнє цілковите взаємопорозуміння¹⁶. Усі ці факти суперечать поширеним свого часу на Заході поглядам на стосунки між Москвою та республіками і примушують дослідників інакше оцінити міру впливу місцевої, республіканської політики на ставлення колишнього центру до периферії. Безперечно, в даному разі занепокоєність Горбачова можливістю серйозної «національної» опозиції була цілком очевидною¹⁷.

Зміна партійного керівництва в усіх неросійських республіках увінчалася відставкою у листопаді 1989 р. першого секретаря компартії Молдови Семена Гроссу, якого заступив Петро Лучинський. Новий партійний керівник, молдаванин за походженням, перед цим займав посаду другого секретаря ЦК компартії Таджикистану. «Перехід на іншу роботу» Семена Гроссу викликав бурхливі демонстрації у Кишиневі на початку листопада, спричинивши запровадження надзвичайного стану в республіці та відправку туди військових контингентів з центру. Наростання міжетнічних суперечностей у Молдові спричинялося й обговоренням у республіці закону про мови в середині 1989 р. Це мало своїм наслідком численні й багатолюдні демонстрації, організовані, з одного боку, Народним фронтом Молдови, а з другого, — активістами груп, які репрезентують інтереси російськомовного населення республіки¹⁸.

Тенденції демографії і суспільного розвитку

У 1960-х, 1970-х і 1980-х роках в Україні, Білорусі та Молдові приріст російського населення був одним з найбільших серед колишніх союзних республік. Як видно з табл. 1, між 1959 і 1989 роками чисельність росіян збільшилася в Україні на 59,9%, у Молдові — на 91,1%, а в Білорусі навіть на 103,2% — більше, ніж у будь-якій союзній республіці. Додамо, що в Молдові проживає багато українців, кількість яких у процентному відношенні за цей період збільшилася майже настільки ж, наскільки й самих молдаван. Відносний приріст російського населення у згаданих республіках СРСР був особливо значним у 1960-х роках; втім, і протягом наступного десятиріччя його темпи перевищували темпи приросту російського населення на території більшості інших складових частин Радянського Союзу. В усіх трьох республіках частка російського населення невпинно зростала, тимчасом як тубільного елемента — дещо зменшилася. Втім, українці й білоруси продовжували становити переважну більшість населення у своїх республіках — відповідно 72,6% і 77,8%, а от молдавани у своїй — близько 64%.

Характерною рисою етнотенденційної структури України є велика питома вага росіян, чисельність яких у 1989 р. досягала майже 11,5 млн., що становило 22% населення республіки. За період з 1979 до 1989 р. чисельність росіян в УРСР зросла майже на 900 000, тобто на 8%. Фактором, який активно впливав на національний склад населення України, були міграції. Протягом 60-х років вони, досягнувши свого піку у другій половині десятиріччя, привели до збільшення населення УРСР; ця тенденція збереглася і в першій половині 70-х років, хоч і в дещо менших масштабах. У 1959—1972 рр. вихідці з РРФСР становили близько 75% загальної кількості осіб, що мігрували в

¹⁶ Див.: Solchanyk R. Ukrainian Party Plenum Emphasizes Continuity // Radio Liberty. Report on the USSR.—Vol. 1.—N 42 (20 October 1989).—P. 17—19.

¹⁷ Див.: Solchanyk R. Red Storm Rising in the Ukraine // Wall Street Journal.—1989.—6 June.

¹⁸ Про події в Молдові див.: Socor V. Politics of the Language Question Hearing Up in Soviet Moldavia // Radio Liberty. Report on the USSR.—Vol. 1.—N 36 (8 September 1989).—P. 33—36.

Табл. 1-А. Демографічні тенденції в СРСР (1959-1989 рр.)

	Чисельність населення в СРСР (в тис.)				Приріст населення (в тис.)
	1959	1970	1979	1989	1959-1989
Загальна	208827	241720	262085	285689	76862
Росіяни	144114	129015	137397	145072	30958
Українці	37253	40753	42347	44136	6883
Білоруси	7913	9052	9463	10030	2117
Молдаване	2214	2698	2968	3355	1141

	Приріст населення СРСР (в %)				Національний склад на- селення (в %)			
	1959- 1970	1970- 1979	1979- 1989	1959- 1989	1959	1970	1979	1989
Загальна кількість	15,7	8,4	9,0	36,8	100	100	100	100
Росіяни	13,1	6,5	5,6	27,1	54,65	53,37	52,42	50,78
Українці	9,4	3,9	4,2	18,5	17,84	16,86	16,16	15,45
Білоруси	14,4	4,5	6,0	26,8	3,79	3,74	3,61	3,51
Молдаване	21,9	10,0	13,0	51,5	1,06	1,12	1,13	1,17

Табл. 1-В. Кількість російського, українського, білоруського та молдавського населення в своїх національних республіках (1959-1989 рр.) - в %

	1959	1970	1979	1989	Приріст за 1959-89
Росіяни	85,8	83,5	82,6	82,6	-3,2
Українці	86,3	86,6	86,2	84,7	-1,6
Білоруси	82,5	80,5	80,0	79,7	-3,8
Молдаване	85,2	85,4	85,1	83,2	-2,0

раїну¹⁹. Однак у середині 1970-х років із зміною напрямку міграцій стався відтік населення з республіки, що продовжувався й протягом 30-х років.

У Білорусі росіяни, хоч їх чисельність тут протягом 1979—1989 рр. збільшилася майже на 18%, становили, за даними останнього перепису, це 13,2% населення республіки. Аналогічна ситуація спостерігалася в Молдові, де російське населення за той же період зросло на 10,8% і становило 12,9% загальної його чисельності. Але в Молдові проживало також більш як півмільйона українців, чия частка у загальній чисельності населення республіки дорівнювала 13,8%; разом українці й росіяни становили майже 27% населення Молдови.

Білорусь належить до тієї категорії республік, де міграційні процеси у 70-х роках призвели до втрати частини населення, хоч ця тенденція і стала менш відчутною наприкінці десятиріччя. Ситуація змінилася у першій половині 1980-х років, коли в результаті міграційного процесу населення Білорусі дещо збільшилося. Населення Молдови у 1960-х роках завдяки міграціям значно зросло. Це зростання припинилося у другій половині 1970-х років, після чого міграції призводили лише до втрати населення. Вони були особливо значними на початку 1980-х років. У першій половині того ж десятиріччя за природним приростом населення Україна разом з Латвією та Естонією була однією з останніх у Радянському Союзі. У Білорусі цей показник був дещо вищим, але

¹⁹ Национальные отношения в СССР на современном этапе: На материалах республік Средней Азии и Казахстана.— М., 1979.— С. 81.

Табл. 1-С. Етнотенденції на Україні, у Білорусі та Молдові.
(1959-1989 рр.)

	Чисельність населення (у тис.)				Приріст населення (у тис.)			
	1959	1970	1979	1989	1959-1989			
Україна	41,869	47,127	49,609	51,449	9,580			
Українці	32,158	35,264	36,489	37,370	5,212			
Росіяни	7,091	9,126	10,472	11,340	4,249			
Євреї	840	777	634	488	-352			
Білорусь	8,055	9,002	9,533	10,149	2,094			
Білоруси	6,532	7,290	7,568	7,898	1,366			
Росіяни	660	938	1,134	1,341	681			
Поляки	539	393	403	418	-121			
Молдова	2,884	3,569	3,950	4,332	1,448			
Молдаване	1,867	2,304	2,526	2,791	904			
Українці	421	507	561	600	179			
Росіяни	293	444	506	560	267			
	Приріст населення (у %)				Національний склад насе- лення (у %)			
	1959- 1970	1970- 1979	1979- 1989	1959- 1989	1959	1970	1979	1989
Україна	12,6	5,0	3,7	22,9	100	100	100	100
Українці	9,7	3,4	2,4	16,2	76,81	74,87	73,55	72,64
Росіяни	28,7	14,7	8,3	59,9	16,94	19,37	21,11	22,04
Євреї	-7,5	-18,4	-23,0	-41,9	2,01	1,64	1,28	0,95
Білорусь	11,8	5,9	6,5	28,0	100	100	100	100
Білоруси	11,6	3,8	4,4	20,9	81,09	80,97	79,39	77,82
Росіяни	42,1	20,9	18,2	103,2	8,19	10,42	11,90	13,21
Поляки	-28,9	5,4	3,6	-18,3	6,69	4,25	4,23	4,12
Молдова	23,7	10,7	9,7	50,2	100	100	100	100
Молдаване	22,1	9,6	10,5	47,9	65,40	64,56	63,95	64,42
Українці	20,4	10,7	7,0	42,5	14,59	14,19	14,20	13,84
Росіяни	41,5	22,2	10,8	91,1	10,16	11,61	12,81	12,94

все ж не досягав середньосоюзного рівня. У Молдові ж природний приріст населення був вищим за середньосоюзний рівень²⁰.

Протягом 1970-х років тривало поширення російської мови в усіх трьох республіках. Як видно з табл. 2*, переважна більшість українців, білорусів і молдаван, які проживають у своїх національних республіках, продовжувала вважати рідною національну мову, хоч частка

²⁰ Социально-культурный облик советских наций: По результатам этносоциологического исследования.— М., 1986.— С. 20; Sheehy A. Population Trends in the Union Republics, 1979—1984 // Radio Liberty Research Bulletin.— RL 166/85 (21 May 1985); Sheehy A. Migration to RSFSR and Baltic Republics Continues // Radio Liberty Research Bulletin.— RL 478/87 (30 November 1987).

* За джерело інформації для табл. 1—2 правили дані переписів 1959, 1970, 1979 рр.: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: СССР.— М., 1962; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР.— М., 1962; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Белорусская ССР.— М., 1962; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Молдавская ССР.— М., 1962; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года.— М., 1974.— Т. 4; Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года.— М., 1984.— Дані за 1989 р. запозичені з неопублікованих матеріалів перепису і не є остаточними.

такого населення в усіх республіках зменшувалася. І якщо в Молдові ці зміни були незначними, то в Білорусі ситуація виявилася досить серйозною. Одночасно в усіх республіках зросла та частка населення, що вважає рідною російську мову. В Білорусі лише за 9 років (1970—1979 рр.) вона майже подвоїлась. Мовна русифікація особливо позначилась на міських жителях цієї республіки. Згідно з радянськими джерелами, у 1979 р. російську мову вважали рідною 40,5% міського населення Білорусі, в той час як у сільській місцевості російськомовне населення становило тільки 7%²¹. Однак найбільш показовими є дані, що свідчать про значне зростання тієї частини населення, для якої російська є другою мовою.

Табл. 2. Мовна характеристика українців, білорусів і молдаван, що проживають у своїх національних республіках (1959—1979 рр.) - в %.

Нація	Національна мова як рідна мова			Російська мова як рідна мова			Російська мова як друга мова	
	1959	1970	1979	1959	1970	1979	1970	1979
Українці (в УРСР)	93,5	91,4	89,1	6,5	8,6	10,9	35,8	51,8
Білоруси (в БРСР)	93,2	90,1	83,5	6,8	9,8	16,5	52,3	62,9
Молдавани (в МРСР)	98,2	97,7	96,5	1,3	2,0	3,3	33,9	46,2

На розвитку столичних міст Києва та Мінська позначилися процеси подальшої урбанізації українців та білорусів. Темпи зростання Мінська й Києва перевищували відповідні показники столиць інших союзних республік. Частка українців у загальній кількості мешканців Києва за період між 1970 і 1979 рр. збільшилася від 64,8 до 68,7%, а білорусів серед населення Мінська — від 65,6 до майже 68,5%. Більше того, у Києві кількість жителів, що вважають своєю рідною мовою українську, зросла від 50,7 до 52,8%, тим часом як за цей самий період частка російськомовного населення знизилася від 47,5 до 44,8%²². У цьому зв'язку заслуговує на увагу той факт, що, хоч за кількістю змішаних шлюбів (21,9% від загальної їх чисельності) Україна значно перевищує середньосоюзний показник (14,9% за даними 1979 р.), діти з російсько-українських родин, що проживають у містах, як правило, визнають себе українцями²³. Кількість змішаних шлюбів є досить значною і в Білорусі (20,1%) та в Молдові (21%). У Мінську, на відміну від Києва, протягом 1970—1979 рр. частка білорусів, які вважають російську мову рідною, зросла від 35,4 до 39,3%, а тих, для кого вона є другою мовою, — від 51,1% до більш як 54%²⁴.

Українці, білоруси та молдавани недостатньо були представлені у своїх республіканських партійних організаціях (див. табл. 3)*. Це явище було особливо помітним у Молдові, де частка росіян у складі компартії майже вдвічі переважала їх частку в загальній кількості населення. Досить непропорційним було й представництво українців у компартії Молдови. Частка національних керівних кадрів у складі

²¹ Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М. Многообразие культурной жизни народов СССР.— М., 1987.— С. 134.

²² Дані по Києву за 1979 р. запозичені з газети «Прапор комунізму» (10 січня 1980 р.). Відомості про національний склад населення Мінська у 1979 р. знаходяться в матеріалах перепису. Відповідні дані по Кишиневу відшукати, на жаль, не вдалося.

²³ Сусоколов А. А. Межнациональные браки в СССР.— М., 1987.— С. 140; Правда Украины.— 1981.— 10 янв.

²⁴ Касперович Г. И. Миграция населения в города и этнические процессы: На материалах исследования городского населения БССР.— Минск, 1985.— С. 109.

* Табл. 3 складено за даними: Випробуваний загін КПРС: Компартия України в цифрах // Комуніст України.— 1988.— № 6.— С. 20; Коммунистическая партия Белоруссии.— Минск, 1986.— С. 21; Сов. Молдавия.— 1988.— 6 июля.

компарціі Украіны була дещо ніжчою від часткі українців у загальній кількості населення республікі. Згідно з даними, наведеними Щербицьким, у 1987 р. українці становили близько 72% працівників номенклатури ЦК КПУ, тимчасом як росіяни — 25%. Трохи раніше, в 1983 р., серед секретарів обласних, міських і районних партійних організацій було 80% українців, а 19% — росіян²⁵. І хоча порівняння цих даних не є цілком коректним (адже номенклатура ЦК включала урядовців, директорів великих підприємств і академічних установ, керівників громадських організацій і творчих спілок тощо), все ж зміни, що відбулися у національному складі керівних кадрів, заслуговують на увагу. У зв'язку з цим слід зазначити, що в своєму дослідженні, присвяченому партійним керівникам обласного рівня на Україні та в РРФСР, Марк Бейсінджер дійшов такого висновку: в безпосередньо післябрежневський період спостерігалосся згортання тенденції до українізації провінційної партійної еліти в УРСР²⁶. З свого боку, в Молдові молдавани переважали у складі керівних кадрів. Вони становили там 71% від загальної кількості перших секретарів міськкомів і райкомів партії, тимчасом як росіяни й українці разом — 24%²⁷.

Табл. 3. Національний склад республіканських компартій у порівнянні з національним складом населення республік (в %)

Національність	Україна		Білорусь		Молдова	
	КПУ 1988	Населення 1989	КПБ 1986	Населення 1989	КПМ 1988	Населення 1989
Національні домінанти (українці в УРСР, білоруси в БРСР, молдавани в МРСР)	67,0	72,6	74,1	77,8	47,2	64,4
Росіяни	27,3	22,0	19,1	13,2	22,5	12,9
Інші	5,7	5,4	9,3	9,0	30,3*	22,7**

* з них 20,9% становили українці.

** з них 13,8% становили українці.

Дані про національний склад науковців у союзних республіках після 1973 р. не публікувалися. На той час у своїх національних республіках українці становили 50,6%, білоруси — 47,6, молдавани — 39% від загальної кількості наукових працівників. У 1975 р. частка вчених-молдаван у республіці збільшилася до 48,8%²⁸.

Інформація про національний склад студентів вищих навчальних закладів у республіках також була дуже обмеженою. Щоправда, в радянських джерелах наведено дані, відповідно до яких у 1980/81 академічному році білоруси становили 70,2% від загальної кількості студентів вузів БРСР (ця цифра є нижчою, ніж відсоток білорусів у загальній кількості населення республіки). Студенти-росіяни становили там 20,9%, тимчасом як частка російського населення Білорусі дорівнювала тільки 12% його загальної кількості. У Молдові частка молдаван серед університетських студентів-першокурсників у 1988 р. становила 64,3%. Це приблизно відповідало відсотку молдаван у загальній кількості населення МРСР. На Україні, згідно з даними за 1989 р., українці становили близько 62% студентів (що є нижчим від частки

²⁵ Рад. Україна.— 1987.— 25 берез.; 1983.— 25 берез.

²⁶ Beissinger M. Ethnicity, the Personnel Weapon, and Neo-Imperial Intervention: Ukrainian and RSFSR Provincial Party Officials Compared // Studies in Comparative Communism.— Vol. 21.— N 1 (Spring 1988).— P. 75—76.

²⁷ Сов. Молдавия.— 1988.— 6 юля.

²⁸ Вестн. статистики.— 1974.— № 4.— С. 93; Томин В. П. Уровень образования населения СССР.— М., 1981.— С. 81.

українців у загальній кількості населення республіки), а росіяни — 32%. Крім того, існувала значна регіональна специфіка. У східних областях УРСР частка студентів-українців становила 46%, тимчасом як у західних областях — 86%. Серед викладачів університетів республіки 54% були українцями, а 40% — росіянами²⁹.

На розвитку української економіки негативно позначилися проблеми, наявні у двох найважливіших її галузях — чорній металургії і вуглевидобувній промисловості, які мали загальносоюзне значення. Фактично ці проблеми були характерними для радянської економіки в цілому. Їх сутність можна передати формулою: великі капіталовкладення = низька продуктивність. У вугільній промисловості ситуація загострювалася внаслідок відсутності задовільних умов праці для шахтарів, змушених виконуючи планові завдання, розробляти все глибші пласти. Вже наприкінці 1960-х років це спричинило звернення до центрального уряду тридцяти донбаських шахтарів, яке мало для них не-втішні наслідки: звільнення й арешт їхнього ватажка — Олексія Нікітіна. Відсутність в офіційних колах уваги до цих проблем привела до виникнення наприкінці 1977 р. першої в СРСР (після 1920-х років) незалежної профспілки. Її очолив Володимир Клебанов — інженер-вугільник з Донбасу. Він поплатився за це ув'язненням до психіатричної лікарні. Влітку 1989 р. страйкуючі шахтарі на Україні, як і в інших регіонах СРСР, уперше поряд із соціально-економічними висунули й політичні вимоги.

1986 рік увійшов в історію як рік аварії на Чорнобильській АЕС. В радянській пресі не раз відзначалося, що ця катастрофа значно посилила увагу громадськості до проблем екології на Україні, особливо серед інтелігенції. Це, в свою чергу, сприяло виникненню концепції «екології культури», що включає в себе такі складові елементи, як усвідомлення свого історичного минулого та чистоту мови. Чорнобильська трагедія сприяла загостренню російсько-українських суперечностей, хоч це й важко було простежити навіть за умов гласності. Зазначимо, однак, що авторитетний польський щотижневик не проминув підкреслити таке: на судовому процесі над керівниками ЧАЕС усі захисники були росіянами — факт, який проминула радянська преса³⁰. Безперечно, чорнобильська катастрофа і наміри Москви, попри широку суспільну опозицію, продовжувати будівництво атомних електростанцій в Україні могли призвести до конфронтації, що вийшла б за рамки суто екологічних проблем. Про це свідчать виступи на демонстрації у Києві 13 листопада 1988 р., в якій взяли участь від десяти до двадцяти тисяч чоловік, — першій великій екологічній акції в республіці³¹.

(Далі буде)

²⁹ Критика фальсифікацій національних отношений в СССР.— М., 1984.— С. 280; Коммунист Молдавии.— 1989.— № 6.— С. 93; Рад. Україна.— 1989.— 26 січ.

³⁰ Polityka.— 1987.— 15 sierpień. Хочу висловити подяку Романові Шпорлюку, що звернув мою увагу на цю статтю.

³¹ Margles D. Mass Meeting in Kiev Focuses on Ecological Issues, Political Situation // Ukrainian Weekly.— 1988.— 4 December. Див. також: Вісті з України.— 1988.— № 48 (листопад).